

SPRAWOZDANIE O STANIE LUDNOŚCI GDAŃSKA Z 31 GRUDNIA 1948 ROKU I JEGO ZNACZENIE W BADANIACH POPULACJI MIASTA

SYLWIA BYKOWSKA
orcid.org/0000-0003-2245-0283

Instytut Historii
Polskiej Akademii Nauk

Streszczenie: Artykuł wpisuje się w nurt badań nad migracjami i osadnictwem polskim po II wojnie światowej. Stanowi analizę danych dotyczących populacji Gdańska, pochodzących z „Jednorazowego sprawozdania o stanie zaludnienia Ziem Odzyskanych” z 31 grudnia 1948 r. Był to pierwszy zbiorczy spis, w którym dokonano podsumowania akcji osadniczej na obszarach włączonych w 1945 r. w granice Polski. Zaprezentowano obraz ludności Gdańska w szczególnym momencie jej rozwoju, tj. w chwili zakończenia masowych migracji. Spis stanowi więc powojenny bilans otwarcia i punkt wyjścia do analizy dalszych procesów społecznych. Mimo pewnych mankamentów jest wartościowym źródłem odzwierciedlającym przebieg procesów osiedleńczych. Sprawozdanie dostarcza wiedzy na temat pochodzenia ludności Gdańska: przybyszy, którzy dotarli na Wybrzeże z dwóch generalnych kierunków migracji: z centralnej Polski oraz z byłych wschodnich województw II RP, a także ludności rodzimej. W artykule ukazano podział mieszkańców Gdańska w perspektywie pochodzenia regionalnego, w tym także na tle populacji miast „odzyskanych”. Wskazano tendencje rozwoju w obrębie struktur demograficznych pod względem wieku i płci, a także ruchu naturalnego.

Słowa kluczowe: masowe migracje, osadnictwo, grupy regionalne, struktura ludności Gdańska

Report on the population of Gdańsk of December 31, 1948, and its importance for research on the population of the city

Abstract: The paper is part of a trend towards the research of migration and Polish settlements after World War 2. It analyzes data about the population of Gdańsk from the Jednorazowe sprawozdanie o stanie zaludnienia Ziem Odzyskanych (one-time report on the state of peopling of the Reclaimed Territories) of December 31, 1948. This was the first census summarizing the settlement action in the territories incorporated into Poland in 1945. It presents an image of Gdańsk's population in a crucial moment: at the end of the mass migration. The census is thus a post-war opening balance and a starting point for analyzing further social processes. In spite of certain flaws it is a valuable source which reflects how

the settlement process happened. The report is a source of knowledge about the origins of Gdańsk's inhabitants: newcomers arriving from two general directions, central Poland and the former eastern provinces of the Second Republic, as well as indigenous population. The paper shows the shares of population against its regional origins, including the population of the "reclaimed" cities. It also demonstrates trends within demographic structures with relation to age and sex as well as internal growth.

Keywords: mass migration, settlements, regional groups, Gdańsk population structure

Niniejszy artykuł powstał na marginesie studiów szczegółowych nad migracjami, osadnictwem oraz kształtowaniem się społeczeństwa Gdańska po II wojnie światowej. Wydaje się zasadne badawczo bliższe pochylenie się nad etapami tego procesu oraz próba uchwycenia jego wewnętrznej dynamiki¹. Dopiero wówczas istnieje szansa na rozpoznanie i zrozumienie skomplikowanego charakteru powojennych migracji w kierunku ziem odzyskanych² oraz struktury pochodzenia grup ludności, która w ich wyniku zasiedliła poszczególne miasta i powiaty. Ponadto wykonane wówczas, tj. u kresu masowego osadnictwa, wyliczenia

- 1 Szerzej na ten temat zob. np.: T. Szarota, *Osadnictwo miejskie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*, Wrocław 1969; *Ziemie zachodnie w polskiej literaturze socjologicznej. Wybór tekstów*, wybór, oprac. i wstęp A. Kwiłcki, Poznań 1970; F. Serafin, *Osadnictwo wiejskie i miejskie w województwie śląsko-dąbrowskim w latach 1945–1948*, Katowice 1973; S. Łach, *Osadnictwo wiejskie na ziemiach zachodnich i północnych Polski w latach 1945–1950*, Słupsk 1983; *idem*, *Osadnictwo miejskie na ziemiach odzyskanych w latach 1945–1950*, Słupsk 1996; S. Nowakowski, *Zmiany warunków integracji w procesie rozwoju miasta na ziemiach zachodnich*, „Studia Socjologiczne”, 1963, nr 1, s. 97–110; K. Kersten, *Kształtowanie stosunków ludnościowych*, [w:] *Polska Ludowa 1944–1950*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974; J. Chumiński, *Przebieg zasiedlenia Wrocławia w latach 1945–1949*, [w:] *Kształtowanie się społeczeństwa i gospodarki na Ziemiach Zachodnich ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu”, 1992, nr 608, s. 149–158; S. Bykowska, *Problem osadnictwa w Gdańsku w pierwszych latach po zakończeniu drugiej wojny światowej*, „Zapiski Historyczne”, t. 82, 2017, z. 4, s. 81–109.
- 2 Termin „ziemie odzyskane” odnosi się do ziem dawniej niemieckich na wschód od Odry i Nisy Łużyckiej włączonych do Polski po II wojnie światowej wskutek przesunięcia na zachód granic państwa na podstawie ustaleń konferencji poczdamskiej (lipiec–sierpień 1945). W ich wyniku doszło do przesiedlenia milionów ludzi w Europie Środkowej, w tym i w Polsce, głównie Niemców i Polaków. Ziemie odzyskane objęły Śląsk, ziemię lubuską, Pomorze Zachodnie, Pomorze Wschodnie oraz południową część Prus Wschodnich (Warmię i Mazury). Szerzej na ten temat zob. np.: M. Jaworski, *Na piastowskim szlaku. Działalność Ministerstwa Ziem Odzyskanych w latach 1945–1948*, Warszawa 1973; B. Snoch, *Powrót do piastowskich granic*, Warszawa 1982; C. Osękowski, *Społeczeństwo Polski zachodniej i północnej w latach 1945–1956*, Zielona Góra 1994; G. Strauchold, *Myśl zachodnia i jej realizacja w Polsce Ludowej w latach 1945–1957*, Toruń 2003. „W perspektywie językoznawczej i komunikologicznej «Ziemie Odzyskane» to jeden z najbardziej frapujących toponimów, rozpowszechnianych i instrumentalizowanych przez propagandę niesuwerennych władz powojennej Polski, toponim o niezwykle bogatej semantyce, wykreowanej zresztą z potrzeby chwili, pod presją decyzji podejmowanych przez Związek Radziecki, Stany Zjednoczone i Wielką Brytanię” – J. Grębowiec, *Ziemie Odzyskane*, [w:] *Interakcje. Leksykon komunikowania polsko-niemieckiego*, <http://www.polska-niemcy-interakcje.pl/articles/show/74> (dostęp: 11 maja 2022). W 1950 r. określenie „ziemie odzyskane” straciło status terminu urzędowego, a w jego miejsce zaczęto stosować nazwę ziemie zachodnie i północne.

ludności pod względem rozmieszczenia, struktury płci i wieku dają wstępny obraz demograficzny tych obszarów, w tym i Gdańska, a także społeczności lokujących się w poszczególnych dzielnicach miasta.

„Jednorazowe sprawozdanie o stanie zaludnienia Ziem Odzyskanych” z 31 grudnia 1948 r., zlecone przez Ministerstwo Ziem Odzyskanych, było pierwszym zbiorczym ogólnopolskim zestawieniem podsumowującym akcję osadniczą³. Cel spisu polegał na zdiagnozowaniu powstającej na terenach włączonych do Polski populacji, jednak jego wyników nigdy nie opublikowano, jakkolwiek dane w odniesieniu do niektórych regionów bywały wykorzystywane w literaturze⁴.

Gdańskie służby statystyczne w postaci Urzędu Ewidencji Ludności⁵ w pierwszych latach po wojnie borykały się ze ścisłym ustaleniem wielkości miejskiej populacji, której bieżąca rejestracja ulegała nieustannym korektom z uwagi na gwałtowne i chaotyczne ruchy wędrownicze. Liczba ludności Gdańska trzy lata po wojnie została obliczona na 171 800 osób, przy czym mieszkańców stałych było 165 494, resztę stanowili cudzoziemcy oraz osoby przebywające w Gdańsku czasowo⁶. W przypadku sprawozdania z 31 grudnia 1948 r. zapewne nie są to liczby ani precyzyjne, ani ostateczne, a przeprowadzony dwa lata później, tj. 3 grudnia 1950 r.⁷, powszechny spis ludności skorygował dane sprzed dwóch lat. Rok 1948 stanowi tu pewien szczególny, umowny moment między przejściem od migracji wywołanych końcem wojny a kolejnym etapem przemian ludnościowych, już nie tak intensywnych, niemniej w dalszym ciągu kształtujących demografię ziem odzyskanych, a także Gdańska⁸. Należy również zwrócić uwagę na pewien istotny mankament owego pionierskiego zestawienia, który dotyczył wielkości grupy autochtonów gdańskich. Została ona pomniejszona o osoby do lat 14, ponieważ stan ludności rodzimej określano na podstawie wyników weryfikacji narodowościowej, w której to akcji dzieci i młodzież w podanym przedziale wiekowym

3 Archiwum Akt Nowych (dalej cyt.: AAN), 196/1514, Rozwój stanu zaludnienia województwa gdańskiego według grup osiedleńczych, 1948, k. 11.

4 Zob. np.: I. Turnau, *Studia nad strukturą ludnościową polskiego Wrocławia*, Poznań 1960, s. 46–47 i n. Autorka pierwsze wyniki swoich badań opublikowała na łamach „Przeglądu Zachodniego” – *eadem*, *O pochodzeniu dzisiejszej ludności miasta Wrocławia*, „Przegląd Zachodni” (dalej cyt.: PZ), R. 5, 1949, nr 9/10, s. 290–298.

5 O początkach sprawozdawczości statystycznej w powojennym Gdańsku zob.: E. Kizik, *Źródła statystyczne dla pierwszych dekad powojennego Gdańska (1945–1960)*, [w:] *Gdańsk 1945–1960. Materiały – studia – analizy*, red. E. Kizik, M. Golon, Gdańsk–Warszawa 2011, s. 21–26.

6 Główny Urząd Statystyczny (dalej cyt.: GUS) w Gdańsku, *Przegląd statystyczny miasta Gdańska za czas 1945–1950* (maszynopis), s. 10 i 14.

7 GUS, *Narodowy Spis Powszechny z 3 XII 1950*, Województwo Gdańskie, Warszawa 1954.

8 GUS w Gdańsku, *Przegląd statystyczny...*, s. 9. Gdańskie służby statystyczne mianem prognozy okresu stabilizacji życia społeczno-gospodarczego uznały przełom lat 1946 i 1947. Lata 1948–1950 wypełniły już nie masowe, aczkolwiek nadal trwające przemieszczenia ludności wynikające m.in. z łączenia się rodzin, wtórnego ruchu wędrowniczego, a także powrotów z wojennej tułaczki czy spóźnionych decyzji o migracji.

nie brała udziału, nabywając obywatelstwo polskie wraz z rodzicami⁹. Ma to spore znaczenie, m.in. w przypadku podziału kategorii mieszkańców, które uformowały się nad Motławą ze względu na pochodzenie regionalne¹⁰. Druga uwaga, która ma także znaczenie dla określenia struktury regionalnej tworzącej się gdańskiej populacji, wiąże się z kwalifikacją dzieci urodzonych w latach 1945–1948. Otóż zaszeregowano je według zamieszkania matki przed przyjazdem do Gdańska, co oznaczało, że pominięto miejsce urodzenia 16 549 małych mieszkańców, zaburzając do pewnego stopnia obraz struktury regionalnej nadmottawskiego grodu¹¹.

Niezależnie od wskazanych zastrzeżeń pierwsze zbiorowe dane dostarczyły wiedzy na temat ogólnych tendencji w zakresie pochodzenia ludności Gdańska, w tym przede wszystkim przybyszy, którzy dotarli na Wybrzeże z dwóch generalnych kierunków migracji: z centralnej Polski oraz z byłych wschodnich województw II RP. Ich proporcje rozkładają się w ten sposób, że pierwsza grupa stanowiła zdecydowaną większość, sięgając prawie 62%, druga była niemal czterokrotnie mniejsza, wyniosła bowiem 16%. Natomiast spis ten, jako że został opracowany zbiorczo dla trzech lat masowego zasiedlania ziem odzyskanych, nie odzwierciedla kwestii np. dynamiki napływu osadników, tj. nie daje on możliwości ukazania tego procesu w nieco szerszej perspektywie. Niezwykle interesujące zagadnienie dotyczy choćby ustalenia napływu migrantów z różnych województw (zarówno tych w granicach Polski z roku 1945, jak i 1939) dla poszczególnych lat masowego osadnictwa. Ludność rodzima, której wskaźnik w interesującym nas sprawozdaniu został obliczony na zaledwie nieco ponad 9%, w obliczu poczynionej powyżej uwagi oraz w zderzeniu z materiałem źródłowym wytworzonym przez miejską administrację wydaje się być zaniżony¹².

9 Por.: L. Kosiński, *Procesy ludnościowe na ziemiach odzyskanych w latach 1945–1960*, Warszawa 1963, s. 45, 58.

10 Trzeba dodać, że w historiografii podział ludności ziem odzyskanych zaistniał już w 1947 r. na łamach „Przeglądu Zachodniego” za sprawą Mścistawa Olechnowicza. Autor zaprezentował strukturę ludności na tych terenach, która następnie utrwała się w literaturze: osadnicy z centralnej Polski, ekspatrianci z zachodniej granicy oraz autochtoni, M. Olechnowicz, *Akcja zaludnienia ziem zachodnich*, PZ, R. 3, 1947, nr 3, s. 218–223. Używam pojęcia ekspatriant/ekspatriacja (w miejsce powszechnie stosowanego po 1945 r. pojęcia repatriant/repatriacja), które jest bardziej adekwatne wobec tego, co spotkało Polaków z zachodu, tj. opuszczenie ojczystego kraju.

11 Por.: M. Stryczyński, *Gdańsk w latach 1945–1948. Odbudowa organizmu miejskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 138.

12 Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt.: APG), 1165/1104, Poufne pismo wojewody gdańskiego do starostów powiatowych i prezydentów miast wydzielonych, 26 VII 1949, k. 27–30. Bilans ludności rodzimej Gdańska w miejskich statystykach został określony dopiero na podstawie zarządzenia wojewody gdańskiego z 26 lipca 1949 r. o ustaleniu faktycznego stanu ilościowego ludności rodzimej. Chodziło o wszystkie osoby z rodzin dawnych gdańszczyzan, które „nie podpisały deklaracji wierności i uzyskały obywatelstwo polskie automatycznie po rodzicach” – *ibidem*, Pismo Wydziału Administracyjnego ZM w Gdańsku do Administracji Nieruchomości, 3 IX 1949, k. 24.

Tabela 1. Struktura ludności Gdańska pod względem pochodzenia regionalnego w %. Stan na 31 grudnia 1948 r.

Razem	Osadnicy z centralnej Polski	%	Przesiedleńcy z za Buga	%	Ludność rodzima	%	Reemigranci	%	Dzieci do lat 3	%
165.494	101.873	61,6	26.629	16,0	15.205	9,2	5.238	3,0	16.549	10,0

Źródło: GUS w Gdańsku, Przegląd statystyczny..., s.14.

Główne strumienie migracji kierowały się do pomorskich ośrodków miejskich¹³. Interesująco wypada zestawienie populacji miast „odzyskanych” w dniu 31 grudnia 1948 r. w perspektywie pochodzenia regionalnego, jak również udział mieszkańców Gdańska na jego tle w wyróżnionych grupach (tab. 2). Najwięcej ludności do ośrodków miejskich dostarczyły centralne rejony Polski, następnie obszary zabużańskie, w najmniejszym zaś stopniu populację miast nowych tworzyli autochtoni. Zwraca uwagę wysoki udział osadników miejskiego pochodzenia w grupie przesiedleńców z ZSRR¹⁴, widać jednocześnie, że gdańszczanie stanowili w sumie niewielki odsetek w stosunku do populacji miast dawniej niemieckich w każdej grupie regionalnej. Jakkolwiek wskaźniki te zapewne byłyby znacznie wyższe przy zestawieniu ilustrującym stan populacji wielkomiejskich po II wojnie światowej.

13 Warto dodać, że już w czasie planowania osadnictwa zakładano powiązanie przemieszczeń ludności na ziemię odzyskane z uwolnieniem nadwyżki przeludnionej wsi regionów centralnej Polski. K. Kersten, *Plany i organizacja migracji ludności rolniczej na ziemię zachodnie w 1945 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 67, 1960, z. 3–4, s. 685. Tendencja ta była wyraźna w pierwszych miesiącach masowego osadnictwa. Por.: I. Sobczak, *Procesy demograficzne w województwie gdańskim w latach 1945–1965*, Gdańsk 1970, s. 56, 62.

14 S. Bykowska, *Ku (re)polonizacji. Procesy ludnościowe na Pomorzu Gdańskim po II wojnie światowej*, [w:] *Powrót do Macierzy? Ziemię Zachodnie i Północne w Polsce Ludowej*, red. M. Fic, Katowice 2020, s. 168–169; *eadem*, *Spółeczeństwa miast „odzyskanych” Pomorza Gdańskiego po II wojnie światowej*, „Rocznik Elbląski”, t. 30, 2020, s. 132; Z. Dulczewski, K. Golczewski, K. Kersten, *Przeobrażenia społeczne na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1947*, red. Z. Dulczewski, Poznań 1964, s. 46. Spośród 164 766 osadników, którzy przybyli do województwa gdańskiego od stycznia do lipca 1946 r., 93 470 osiedliło się w miastach, a 71 196 na wsi. Według obliczeń z 1 kwietnia 1946 r. w grupie ekspatriantów w województwie gdańskim ludność miejska wynosiła 61%.

Tabela 2. Ludność Gdańska na tle miast „odzyskanych” według pochodzenia regionalnego. Stan na 31 grudnia 1948 r.

Grupa ludności	Ogółem	W tym ludność miejska w tys.	% ludności miejskiej	Ludność Gdańska w tys.	% udziału ludności Gdańska w populacji miast „odzyskanych”
Przesiedleńcy z ZSRR	1.331.918	577.759	43,4	26.629	4,6
Osadnicy z centralnej Polski	2.499.131	1.249.669	50,0	101.873	8,1
Ludność rodzima	935.830	294.485	31,5	15.205	5,1
Reemigranci	234.749	114.713	48,8	5.238	4,5
Dzieci poniżej 4 lat	524.087	225.344	43,0	16.549	7,3

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: C. Osękowski, *op. cit.*, s. 63. AAN, MZO, 196/1514, k. 16.

Dane zgromadzone na potrzeby sprawozdania dotyczącego ludności z 1948 r. dają możliwość analizy na niższym poziomie, a mianowicie charakterystyki dzielnic Gdańska pod względem liczebności mieszkańców oraz występujących tam grup regionalnych. Jak wynika z zestawienia ukazującego kategorie mieszkańców w poszczególnych dzielnicach miasta (tab. 3), rejonem wyraźnie wyprzedzającym pozostałe pod względem liczby mieszkańców był Wrzeszcz z 57,4 tys. ludności. Śródmieście i Siedlce zasiedliło odpowiednio: 24,3 i 23,9 tys. osób, następnie Oliwę – 18,9 tys., Orunię – 17,4 tys. oraz Nowy Port – 17,2 tys. mieszkańców. Najmniej licznie były zamieszkałe Sianki, osiadło tu tylko 6,4 tys. osób¹⁵.

15 W pierwszych dwóch latach po wojnie dojazd do tej dzielnicy był utrudniony z powodu podtopień. Sytuacja uległa poprawie, gdy 1 grudnia 1947 r. otwarto most łączący Sianki ze Śródmieściem. APG, 1165/290, Sprawozdanie z działalności ZM za IV kw. 1947, I 1948, k. 146.

Tabela 3. Pochodzenie regionalne ludności Gdańska w podziale na dzielnice. Stan na 31 grudnia 1948 r.

Dzielnica	Ludność ogółem	Autochtoni	Ekspatrianci	Osadnicy	Reemigranci	Dzieci do lat 4
Wrzeszcz	57.400	4.415	10.769	35.580	1.608	5.028
Oliwa	18.900	2.133	2.362	12.105	567	1.733
Śródmieście	24.300	2.251	3.688	15.043	717	2.601
Siedlce	23.900	2.419	3.530	14.644	806	2.501
Sianki	6.400	455	445	4.437	191	872
Orunia	17.365	2.072	3.923	8.676	838	1.856
Nowy Port	17.229	1.460	1.912	11.388	511	1.958
Razem	165.494	15.205	26.629	101.873	5.238	16.549

Źródło: GUS w Gdańsku, Przegląd statystyczny..., s.14.

Wielkości czterech kategorii regionalnych przyjętych w analizowanym sprawozdaniu odnoszącym się do ludności ziem odzyskanych powojennej Polski, tj. autochtoni, ekspatrianci, osadnicy i reemigranci, w poszczególnych rejonach Gdańska rozkładały się nieco odmiennie. Grupą regionalną dominującą w strukturze kształtującego się społeczeństwa byli osadnicy w liczbie 101 873 osób, co – jak powyżej wspomniano – dla całego miasta w 1948 r. stanowiło 61,6%. Można zaobserwować dwa odstępstwa od tej średniej: dla Oruni, gdzie udział ludności napływowej z centralnej Polski wyniósł 50%, oraz dla Sianek, w której to części miasta osiągnął on z kolei aż ponad 69%.

Na drugim miejscu znaleźli się przybysze zza Buga liczący ogółem 26 629 osób (16%). Wystąpiły tu dwa wyraźne odchylenia, gdyż na terenie Sianek zdołała osiąść zaledwie siedmioprocentowa grupa Kresowian, natomiast na Oruni w trzy lata po wojnie powstało ponad 22-procentowe środowisko zabużańskie. Odsetek tej grupy regionalnej wyróżniał się również w przypadku Wrzeszcza (18,8%), nieco mniejszy udział ekspatriantów, bo ok. 15-procentowy, wystąpił w Śródmieściu oraz na Siedlcach.

Dawni gdańszczanie (autochtoni) zostali wówczas oszacowani na 15 205 mieszkańców, tworząc trzecią grupę regionalną i stanowiąc w 1948 r. ponad 9% ogółu populacji Gdańska. Dzielnicami najliczniej przez nich zamieszkanymi były Orunia oraz Oliwa, na terenie których udział środowiska „miejscowych” wśród tworzących się lokalnych społeczności

wynosił odpowiednio 12 i 11%. Nieco ponad 10% dawnych gdańszczan miały Siedlce. Dzielnicą najwięcej odbiegającą od uśrednionych norm wielkości poszczególnych grup napływowych była Orunia. Tylko tu bowiem, jak już wspomniano, tak licznie osiedli ekspatrianci i jednocześnie stosunkowo opornie pojawiali się osadnicy. Najstąbiej byli reprezentowani w Gdańsku (zresztą podobnie na całym obszarach „odzyskanych”) reemigranci, którzy stosunkowo najliczniej wystąpili we Wrzeszczu. W dalszych rozważaniach skupię się na trzech podstawowych kategoriach regionalnych, a więc z wyłączeniem reemigrantów¹⁶.

Interesujące, że każda z nich odznaczała się odrębnym typem struktur demograficznych, w tym wieku i płci, a także rozwoju naturalnego. Ludność rodzima była grupą o najwyższym odsetku osób powyżej 60 roku życia, co ma swoje uzasadnienie w przymusowym wcielaniu mężczyzn do Wehrmachtu oraz ucieczce przed Armią Czerwoną, która zaczęła się już na przełomie lat 1944 i 1945. Zaburzenie proporcji na niekorzyść osób młodych skutkowało tym, że ludność rodzimą charakteryzował najniższy przyrost naturalny. Do regionów o najwyższym odsetku ludności autochtonicznej należały województwa: opolskie i gdańskie.

Najmłodszą kategorię stanowili osadnicy z centralnej Polski, którzy zasiedlili głównie województwa: szczecińskie i koszalińskie, wystąpił wśród nich najniższy wskaźnik osób starszych. Charakteryzując ogół ludności, która napłynęła na „nowe” ziemie z głębi kraju, należy mieć na uwadze, że objęła ona przede wszystkim osoby młode, aktywne, nierzadko samotne, nastawione na polepszenie dotychczasowych warunków życia i awans społeczny. Warto z kolei pamiętać, że dynamika w tej grupie przybyszy odznaczała się także możliwością powrotu do poprzedniego miejsca zamieszkania. Odmiennie przedstawiała się sytuacja ludności pochodzącej z byłych województw wschodnich II RP, która zwykle przyjeżdżała do Polski całymi rodzinami, na stałe pozostawiając za Bugiem swoją ojcowiznę. Nie tylko więc przyrost naturalny wystąpił tu na niższym poziomie, ale też nastawienie i postawy w grupie ekspatriantów wobec nowej sytuacji były inne aniżeli osiedleńców. Ekspatrianci zamieszkali najliczniej w województwach: wrocławskim, zielonogórskim i olsztyńskim¹⁷.

Podobną interesującą analizę, ukazującą zależność między przyrostem naturalnym a strukturą pochodzenia regionalnego, można przeprowadzić także w odniesieniu do mieszkańców Gdańska. Znając bowiem procentowe wskaźniki udziału grup regionalnych oraz udziału dzieci do lat trzech, można ocenić poziom rodności kobiet oraz zależność tego poziomu od składu ludnościowego w poszczególnych dzielnicach.

16 Por.: J. Ziółkowski, *Socjologiczne aspekty przemian ludnościowych na Ziemiach Zachodnich*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 1962, z. 3, s. 276.

17 *Ibidem*, s. 275–277.

Tabela 4. Struktura ludności Gdańska pod względem wieku w %. Stan na 31 grudnia 1948 r.

Dzielnica	Wiek	1-3	4-17	18-59	Ponad 60
Wrzeszcz		57.400	4.415	10.769	35.580
Oliwa		18.900	2.133	2.362	12.105
Śródmieście		24.300	2.251	3.688	15.043
Siedlce		23.900	2.419	3.530	14.644
Sianki		6.400	455	445	4.437
Orunia		17.365	2.072	3.923	8.676
Nowy Port		17.229	1.460	1.912	11.388

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: GUS w Gdańsku, Przegląd statystyczny..., s.13.

I tak najwyższy wskaźnik małych dzieci (13,6%) wystąpił w dzielnicy o największym odsetku osadników z głębi kraju (69,3%), tj. w Siankach. Powyżej już wspomniano, że była to grupa najmłodszych imigrantów z wysokim udziałem osób otwartych na zaciągnięcie zobowiązań rodzinnych i zawodowych. Podobna sytuacja dotyczyła Nowego Portu, a więc kolejnej dzielnicy o wysokich wartościach, gdy idzie o udział osadników (66%) i dzieci do lat trzech (11,3%). Natomiast niższe wskaźniki w odniesieniu do małych dzieci wystąpiły we Wrzeszczu (8,7%) oraz w Oliwie (9,1%), tj. w dwóch charakterystycznych w tym wypadku rejonach. W pierwszym odnotowano wysoki udział ekspatriantów, którzy przesiadlali się całymi rodzinami, zatem poziom rodności w tej grupie był względnie okrzepły. Z kolei w drugim przypadku wystąpił spory udział ludności miejscowej (11,3%), z generalnie dużym odsetkiem osób starszych, co – wpływając niekorzystnie na strukturę wiekową mieszkańców Oliwy – generowało jednocześnie obniżony poziom urodzeń.

Sprawozdanie dotyczące ludności z 1948 r. ukazało wyjątkową jak na okres powojenny równowagę struktury płci. Kobiety stanowiły w Gdańsku 51,2% ogółu ludności, a więc na 100 mężczyzn przypadało 101 kobiet¹⁸. Stopień feminizacji populacji wyróżniał miasto nad Motławą na tle innych miast dawniej niemieckich. Przykładowo w Szczecinie jesienią 1945 r. odnotowano 16 210 mężczyzn wobec 8217 kobiet¹⁹. Wyrównanie struktury płci ludności całych ziem zachodnich i północnych nastąpiło dopiero pod koniec lat 50. Jak pokazano

¹⁸ GUS, Przegląd statystyczny..., s.13.

¹⁹ C. Osękowski, *op. cit.*, s.62–63.

w tabeli 5, równowaga płci dotyczyła wszystkich dzielnic Gdańska, największa zaś przewaga kobiet nad mężczyznami wystąpiła we Wrzeszczu. Jedynie Sianki, gdzie proporcja płci przedstawiała się korzystniej dla mężczyzn, stanowiły tu wyjątek.

Tabela 5. Struktura ludności Gdańska pod względem płci. Stan na 31 grudnia 1948 r.

Dzielnica	Zamieszkali ogółem	Mężczyźni	Kobiety
Wrzeszcz	57.400	27.147	30.253
Oliwa	18.900	9.008	9.892
Śródmieście	24.300	12.121	12.179
Siedlce	23.900	11.808	12.092
Sianki	6.400	3.345	3.055
Orunia	17.365	8.514	8.851
Razem	165.494	80.717	84.777

Źródło: GUS w Gdańsku, Przegląd statystyczny..., s.13.

Młodą strukturę wieku mieszkańców Gdańska ukształtował napływ migrantów, jak również wysoka stopa urodzeń w pierwszej powojennej dekadzie. Trzon nowej nadmottławskiej społeczności Gdańska w trzy lata po wojnie opierał się na osobach w wieku produkcyjnym, tj. w przedziale wiekowym 18–59 lat. Było to 107 799 mieszkańców, co w sumie stanowiło 65,1% populacji miasta. Dzielnicą, w której wystąpił najwyższy odsetek ludności aktywnej zawodowo, był Wrzeszcz (67%), pozostałe rejony charakteryzował zbilansowany odsetek tej grupy wiekowej utrzymującej się między 62,2% w Oruni a 65,4% w Śródmieściu. Tylko 5% ogółu ludności Gdańska stanowiły osoby powyżej 60 roku życia, spośród 8428 mieszkańców w tym wieku zdecydowaną większość stanowiły kobiety (5377). Do dzielnic o najniższym wskaźniku osób starszych należały Sianki (2,6%) oraz Nowy Port (3,8%), a także Śródmieście (4,2%) i Orunia (4,7%). Korelowało to jednocześnie z wyższym odsetkiem dzieci urodzonych w latach 1945–1948. Natomiast osoby między 4 a 17 rokiem życia stanowiły od 18 do 22,4% gdańskiej populacji.

Obliczenia ruchów ludności dla pierwszych trzech lat osadnictwa mają walor raczej szacunkowy obarczony prawdopodobieństwem błędu z dwóch głównych powodów: trwających nieprzerwanie – choć w stopniowo (ale nierównomiernie) zmniejszającej się skali – migracji oraz niedomagań powstających dopiero instytucji odpowiedzialnych za sporządzanie

statystyk m.in. wskutek braku jednolitych zarządzeń państwa w tym zakresie. Od pierwszych miesięcy powojennych władze lokalne dążyły do zaprowadzenia statystyki ludności jako niezbędnej przy zagospodarowaniu poszczególnych miejscowości. Niewątpliwie sporządzanie tego typu zestawień, jakkolwiek mających charakter sumaryczny i niepełny, odzwierciedlało przebieg i tendencje występujące w ramach procesów osiedleńczych, ich celem było m.in. uchwycenie wiedzy o ruchu naturalnym z okresu wojennego i tuż po wojnie. Rejestrację imienną wprowadzono w Polsce 1 stycznia 1948 r., natomiast sprawozdawczość ruchu naturalnego zaprowadzono na podstawie rozporządzenia z 28 października 1947 r. o statystyce ruchu naturalnego²⁰.

Przedstawione w artykule wskaźniki dotyczące struktury pochodzenia regionalnego populacji Gdańska ulegały przesunięciu w kolejnych latach, co świadczyło o nieustawianiu ruchów migracyjnych po wykonaniu sprawozdania dotyczącego ludności z 31 grudnia 1948 r. Wynikały one z różnych przyczyn, w tym m.in. ze zjawiska polegającego na wycofywaniu się osiedleńców z pierwotnego miejsca osiedlenia, przy czym występowało ono zarówno w układzie lokalnym, jak i szerszym, ponadregionalnym. W pierwszym przypadku były to przemieszczenia z okolicznych powiatów kaszubskich lub z Powiśla zwykle do Gdańska. I tak np. w 1948 r. z powiatu gdańskiego odplynęło 1930 Zabuzan i 2592 osadników, z których część zapewne wyruszyła do stolicy województwa²¹. Jednocześnie nad Motławę po odyssey odbytej w różnych częściach ziem odzyskanych przybywali wędrowcy szukający dla siebie miejsca, w tym wypadku Gdańsk bywał dla nich drugim lub trzecim miejscem wyboru. Obserwacja ta pokazuje, jak trudno było o osiągnięcie równowagi ludnościowej w pierwszym powojennym okresie na zachodnich i północnych „kresach” Polski.

BIBLIOGRAFIA

Źródła:

Archiwum Akt Nowych

Ministerstwo Ziem Odzyskanych: 196/1514.

Archiwum Państwowe w Gdańsku

Miejska Rada Narodowa i Zarząd Miejski w Gdańsku: 1165/1104, 1165/290.

Główny Urząd Statystyczny

Narodowy Spis Powszechny z 3 XII 1950, Województwo Gdańskie, Warszawa 1954.

²⁰ A. Gawryszewski, *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005, s. 74.

²¹ AAN, 196/1514, Rozwój stanu zaludnienia powiatu gdańskiego według grup osiedleńczych, 1948, k. 25.

Główny Urząd Statystyczny w Gdańsku

Przegląd statystyczny miasta Gdańska za czas 1945–1950 (maszynopis).

Opracowania:

- Bykowska S., *Ku (re)polonizacji. Procesy ludnościowe na Pomorzu Gdańskim po II wojnie światowej*, [w:] *Powrót do Macierzy? Ziemie Zachodnie i Północne w Polsce Ludowej*, red. M. Fic, Katowice 2020, s.155–184.
- Bykowska S., *Problem osadnictwa w Gdańsku w pierwszych latach po zakończeniu drugiej wojny światowej*, „Zapiski Historyczne”, t. 82, 2017, z. 4, s. 81–109.
- Bykowska S., *Spółeczeństwa miast „odzyskanych” Pomorza Gdańskiego po II wojnie światowej*, „Rocznik Elbląski”, t. 30, 2020, s. 115–145.
- Chumiński J., *Przebieg zasiedlenia Wrocławia w latach 1945–1949*, [w:] *Kształtowanie się społeczeństwa i gospodarki na Ziemiach Zachodnich ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, „Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu”, 1995, t. 1, nr 608, s. 149–158.
- Dulczewski Z., K. Golczewski, K. Kersten, *Przeobrażenia społeczne na Pomorzu Zachodnim w latach 1945–1947*, red. Z. Dulczewski, Poznań 1964.
- Gawryszewski A., *Ludność Polski w XX wieku*, Warszawa 2005.
- Grębowiec J., *Ziemie Odzyskane*, [w:] *Interakcje. Leksykon komunikowania polsko-niemieckiego*, <http://www.polska-niemcy-interakcje.pl/articles/show/74> (dostęp: 11 maja 2022).
- Jaworski M., *Na piastowskim szlaku. Działalność Ministerstwa Ziem Odzyskanych w latach 1945–1948*, Warszawa 1973.
- Kersten K., *Kształtowanie stosunków ludnościowych*, [w:] *Polska Ludowa 1944–1950*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974, s. 74–176.
- Kersten K., *Plany i organizacja migracji ludności rolniczej na ziemiach zachodnie w 1945 r.*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 67, 1960, z. 3–4, s. 682–698.
- Kizik E., *Źródła statystyczne dla pierwszych dekad powojennego Gdańska (1945–1960)*, [w:] *Gdańsk 1945–1960. Materiały – studia – analizy*, red. E. Kizik, M. Golon, Gdańsk–Warszawa 2011, s. 21–26.
- Kosiński L., *Procesy ludnościowe na ziemiach odzyskanych w latach 1945–1960*, Warszawa 1963.
- Łach S., *Osadnictwo miejskie na ziemiach odzyskanych w latach 1945–1950*, Słupsk 1996.
- Łach S., *Osadnictwo wiejskie na ziemiach zachodnich i północnych Polski w latach 1945–1950*, Słupsk 1983.
- Nowakowski S., *Zmiany warunków integracji w procesie rozwoju miasta na ziemiach zachodnich*, „Studia Socjologiczne”, 1963, nr 1, s. 97–110.
- Olechnowicz M., *Akcja zaludnienia ziem zachodnich*, „Przegląd Zachodni”, R. 3, 1947, nr 3, s. 218–223.
- Osekowski C., *Spółeczeństwo Polski zachodniej i północnej w latach 1945–1956*, Zielona Góra 1994.
- Serafin F., *Osadnictwo wiejskie i miejskie w województwie śląsko-dąbrowskim w latach 1945–1948*, Katowice 1973.
- Snoch B., *Powrót do piastowskich granic*, Warszawa 1982.

- Sobczak I., *Procesy demograficzne w województwie gdańskim w latach 1945–1965*, Gdańsk 1970.
- Strauchold G., *Myśl zachodnia i jej realizacja w Polsce Ludowej w latach 1945–1957*, Toruń 2003.
- Stryczyński M., *Gdańsk w latach 1945–1948. Odbudowa organizmu miejskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981.
- Szarota T., *Osadnictwo miejskie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1948*, Wrocław 1969.
- Turnau I., *O pochodzeniu dzisiejszej ludności miasta Wrocławia*, „Przegląd Zachodni”, R. 5, 1949, nr 9/10, s. 290–298.
- Turnau I., *Studia nad strukturą ludnościową polskiego Wrocławia*, Poznań 1960.
- Ziemie zachodnie w polskiej literaturze socjologicznej. Wybór tekstów*, wybór, oprac. i wstęp A. Kwilecki, Poznań 1970.
- Ziółkowski J., *Socjologiczne aspekty przemian ludnościowych na Ziemiach Zachodnich*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 1962, z. 3, s. 255–284.

O AUTORCE

Sylwia Bykowska – adiunkt w Pracowni Historii Gdańska i Dziejów Morskich Polski Instytutu Historii PAN. Zajmuje się kwestiami migracji, osadnictwa, demografii, kształtowania się społeczeństwa Gdańska po II wojnie światowej. Ponadto w kręgu zainteresowań badawczych znajduje się m.in. historia społeczna PRL i procesy społeczno-narodowościowe na ziemiach odzyskanych.